

MICHAŁ SZUKAŁA
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Piaseczno w połowie XIX wieku — struktury gospodarstw domowych i ruchliwość społeczna mieszkańców

Każda administracja państwowa pragnie posiadać możliwie pełną wiedzę na temat obszaru i ludności w granicach swojej jurysdykcji. Przez większą część dziejów osiągnięcie tego celu było praktycznie niewykonalne. Słabość struktur państwa i bardzo ograniczone środki techniczne powodowały, że wiedza administracji była rudymetarna. Co oczywiste, rządzący nigdy nie wyrzekli się swych kompetencji w sferze fiskalnej i militarnej, stanowiących podstawowy instrument panowania. Już w starożytności podejmowano ambitne próby szacowania liczby ludności, służące skutecznemu funkcjonowaniu państwa. Spisy ludności sporządzane w okresie Cesarstwa Rzymskiego służyły celom fiskalnym, takim jak ściąganie podatku poglównego (*tributum capitis*)¹. Średniowiecznym przykładem dokumentu opisującego stan państwa i symbolizującego dążenia władzy do kontroli nad kluczową dla niej sferą gospodarczo—społeczną jest *Domesday Book*, sporządzony z rozkazu Wilhelma Zdobywcy po podboju Anglii; jego zasadniczym celem był opis zastanej kondycji dóbr ziemskich². Poza bardzo przybliżoną wiedzą na temat liczby ludności, nie znajdziemy w niej informacji o jej cechach strukturalnych; zdobycie wiedzy na ten temat znajdowało się nie tylko poza sferą możliwości władzy, ale — co istotniejsze — także poza horyzontem jej wyobraźni. Na gruncie polskim podobny charakter miały lustracje dóbr koronnych oraz poglówne generalne. Konsekwencją fiskalnego charakteru większości tego rodzaju działań była ogromna skala pominięć, powodowanych dążeniem do uniknięcia oddania państwu podatków³.

Przełomem było wzmocnienie państwa, a co za tym idzie jego społecznych możliwości oddziaływania, w późnej epoce nowożytnej. Najbardziej spektakular-

¹ W. S u d e r, *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003, s. 95.

² D. B a t e s, *Wilhelm Zdobywca*, Warszawa 2007, s. 227–229.

³ Np. w rejestrze poboru łanowego województwa belskiego z XV w. pominięto prawdopodobnie ok. 16% miejscowości; vide *Rejestr poboru łanowego województwa belskiego z 1472 roku*, wyd. A. J a n e c z e k, A. Ś w i e ż a w s k i, KHKM, t. XXXIX, 1992, s. 27–55.

ny i nowatorski przykład tego procesu stanowią pierwsze osiemnastowieczne spisy ludności obejmujące całe terytoria państw. Najwcześniejsze tego rodzaju przedsięwzięcie, pierwszy spis w nowoczesnym tego słowa znaczeniu, przeprowadzono w Szwecji w 1749 r.⁴ W Rzeczypospolitej pierwszy imienny spis ludności przeprowadzono w roku 1790⁵. Pomimo swych niedoskonałości, spisy są nieocenionym źródłem do badań społecznych, gospodarczych i demograficznych. Należy jednak pamiętać, że obraz z nich wynikający jest jedynie chwilowym zapisem nieprzerwanie zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Spisy nie są bowiem dokumentami odnawialnymi, przez co mogą być używane do badań nad dynamiką społeczną jedynie w dużych interwałach czasowych.

Jednym z podstawowych problemów wszelkich analiz zbiorowości ludzkich w przeszłości jest konieczność posiadania źródeł zawierających znaczny zestaw na bieżąco aktualizowanych informacji. Wymagania te spełniają księgi metrykalne oraz spisy ewidencyjne, sporządzane częściej niż cenzusy ludności. Zaliczają się one do podstawowych typów źródeł statystycznych⁶. Ewidencje bieżące ludności można podzielić na trzy podtypy: ewidencje bieżące stanu ludności (współcześnie są to głównie księgi meldunkowe), ewidencje ruchu naturalnego ludności (akta metrykalne) oraz ewidencje ruchu wędrownego (migracyjnego)⁷. Dziewiętnastowieczne księgi ewidencji ludności z obszaru Królestwa Polskiego łączyły w sobie cechy wszystkich wymienionych powyżej typów dokumentów. Co równie istotne, obejmowały one w większości przypadków zarówno ludność stale zamieszkującą na obszarze jurysdykcji organu administracji państwowej, któremu powierzono prowadzenie ksiąg, jak przebywającą tam tylko czasowo. Były one odnawialne, to znaczy po pewnym czasie (z reguły po wyczerpaniu miejsca) księga była zamykana, a na jej miejsce zakładano kolejną, dokonując przeniesienia do nowego spisu nazwisk osób żyjących i wciąż zamieszkujących miejscowość⁸.

Pierwsze przepisy dotyczące ewidencjonowania ludności na ziemiach polskich wprowadził już Sejm Czteroletni w ustawie o komisjach cywilno–wojskowych

⁴ S. Fogelson, *Spisy i szacunki ludności*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002. Wybór pism demografów*, red. Z. Strzelecki, T. Toczyński, Warszawa 2002, s. 14.

⁵ J. Z. Holzer, *Powszechne spisy ludności Świat–Europa–Polska*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej*, s. 31. Chodzi o spisy cywilno–wojskowe, które jednak sporządzano na poziomie lokalnym i nigdy nie doszło do ich podsumowania w skali kraju, vide *Komisyye porządkowe cywilno–wojskowe, województw, ziem i powiatów*, VL, t. IX, s. 146–156.

⁶ Podstawowe źródła informacji statystycznych to: spisy ludności, ewidencje ludności, badania metodą reprezentacyjną, badania monograficzne, materiały wtórne, vide J. Z. Holzer, op. cit., s. 30.

⁷ Ibidem.

⁸ Procedury tej dotyczy artykuł 9 instrukcji władz z 1861 r.: „księgi ludności zupełnie zapisane, a tem samem wyszłe z użycia, nie powinny być niszczone, lecz zachowane w aktach urzędu gminnego”, A m.st. Warszawy Oddział w Grodzisku Mazowieckim [dalej: APW Grodzisk], Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygnatura 10.

z roku 1789⁹. W Księstwie Warszawskim ogłoszono w 1810 r. dekret królewski oraz instrukcję ministra spraw wewnętrznych, regulujące podstawy tej procedury¹⁰. W okresie Królestwa Kongresowego kwestię ewidencji uregulowano w roku 1818 postanowieniem namiestnika oraz instrukcją dyrektora głównego prezydującego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych¹¹. Uregulowania narzucały gminom miejskim i wiejskim obowiązek prowadzenia ksiąg obejmujących wszystkich ich mieszkańców, niezależnie od wieku, profesji i wyznania.

Jedyna zachowana na Mazowszu księga, zgodna z przepisami z 1818 r., pochodzi z miasta Piaseczna i jest podstawą niniejszego artykułu¹². Obejmuje ona wszystkie domy w Piasecznie o numerach od 2 do 141 w okresie 1842–1852. Każda karta księgi zawiera drukowany formularz składający się z następujących kolumn:

- a. numer domu;
- b. rodzaj domu: drewniany/ murowany;
- c. imię i nazwisko;
- d. płeć (w osobnych kolumnach męska/ żeńska, zaznaczanie odpowiedniej znakiem X);
- e. data urodzenia — w przeważającej liczbie wpisów zapisywana w kolejnych, mniejszych kolumnach w formie dzień/miesiąc/rok;
- f. „Ich postanowienie” — stan cywilny: wolna/wolny, zamężna/żonaty, wdowa/wdowiec lub inne warianty tych formuł;
- g. „Stan urodzenia”: gminny, miejski, Żyd/Żydówka, szlachecki;
- h. „Jakiego wyznania”: katolik/katoliczka, mojżeszowego, ewangelickiego, prawosławnego;
- i. „Profesja, rzemiosło, lub jakikolwiek sposób do życia” — np.: przy rodzicach, przy mężu, przy ojcu, służąca/służący, właściciel domu, parobek, gospodarz, szewc, kowal, handlarz, ksiądz, czeladnik szewski, itp.;
- j. „Miejsce ich urodzenia”;
- k. „Skąd przybyli” — zazwyczaj wpisywano w tej i poprzedniej kolumnie tylko jedną nazwę miejscowości.

⁹ Ustawa cytowana w przepisie 5. Wzorem dla niej były kościelne rejestry *status animarum*, vide B. K u m o r, *Księgi status animarium na ziemiach polskich (do roku 1918)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. I, 1967; C. K u k l o, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 69–72.

¹⁰ Dokumenty datowane odpowiednio na 18 stycznia i 4 maja 1810, vide W. B a g i e ń s k i, *Ewidencja ludności na południowym Mazowszu od połowy XIX do połowy XX wieku*, [w:] *Archiwa, kancelarie, zbiory*, t. I, pod red. W. C h o r ą ż y c z e w s k i e g o, R. D e g e n a, K. S y t y, Toruń 2005, s. 118.

¹¹ APW Grodzisk, Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygn. 10.

¹² Ibidem, sygn. 2351.

l. „Adnotacje” — wszelkiego typu informacje na temat losu jednostki, np. dotyczące śmierci, często z datą i miejscem, poboru do wojska, przeniesienia się do innej miejscowości, służby wojskowej lub zwolnienia z jej obowiązku.

Polskie ewidencje ludności nie były do tej pory wykorzystywane w szerzej zakrojonych badaniach historycznych. Zdaniem niektórych badaczy są one źródłem o ograniczonej przydatności, co powoduje, że nigdy nie zastąpią w badaniach wyników spisów ludności¹³. Są obciążone wieloma pominięciami wynikającymi m.in. z braku możliwości kontroli obowiązkowego deklarowania każdej zmiany miejsca zamieszkania, stanu cywilnego czy zgłaszania zgonów¹⁴. Tego typu opinie są w znacznej mierze prawdziwe. Wydaje się jednak, że w badaniach nad lokalnymi społecznościami okresów przedstatystycznych i wczesnostatystycznych nie powinno się z góry odrzucać jakichkolwiek źródeł. Przy zachowaniu dużej dozy krytycyzmu należy wziąć pod uwagę mnogość potencjalnych zastosowań ksiąg w naukowych studiach z zakresu demografii i historii społecznej.

Piaseczno jest miastem leżącym przy obecnych południowych granicach Warszawy, po lewej stronie Wisły. Jego losy są podobne do dziejów wielu innych mazowieckich osad tej wielkości¹⁵. Wyróżnić można kilka okresów dziejów tego miasta. Po czasach dynamicznego rozwoju w XVI i początkach XVII w., nastąpił długi okres upadku społeczno-gospodarczego o cechach typowych dla kryzysu XVII stulecia. Pogarszająca się sytuacja gospodarcza i nierówna konkurencja ze strony miejscowej szlachty w najważniejszej dla Piaseczna branży propinacyjnej spowodowały częściową zmianę charakteru miasta. Coraz większego znaczenia w lokalnej gospodarce nabrała działalność czysto rolnicza.

Pierwsza połowa XVIII w. to nieudana próba przywrócenia Piasecznu roli ośrodka dworskiego, którym było u swego zarania. Dynamiczny rozrost Warszawy powodował, że dla części mieszkańców Piaseczno okazało się tylko przejściowym przystankiem na drodze do stolicy. Nowy element w społecznym krajobrazie miasta stanowiło pojawienie się Żydów, którzy w kolejnym stuleciu staną się znaczną częścią miejscowej populacji. Piaseczno wkroczyło w okres zaborów jako mniej więcej tysiącosobowa społeczność zakorzeniona w przeszłości, a zarazem podlegająca procesom zmian.

Księga piaseczyńska pozwala na dokonanie podsumowania podstawowych cech demograficznych ludności w omawianym okresie.

¹³ S. Fogelson, op. cit., s. 13. Z sądem tym wypada się zgodzić, ale trzeba zdawać sobie sprawę, że np. na ziemiach Królestwa Polskiego pierwszy i jedyny spis powszechny przeprowadzono w 1897 r., zatem badacze nie mają alternatywy.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Więcej na temat dziejów Piaseczna: T. Lalik, *Piaseczno w dawnej Polsce XV–XVIII w. Przemiany struktury społeczno-gospodarczej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, pod red. J. Antoniewicza, Warszawa 1973, s. 9–170; E. Bagińska, W. Bagiński, *Szkice z dziejów miasta Piaseczna*, Piaseczno 2001; iidem, *Drugie szkice z dziejów miasta Piaseczna i okolic*, Piaseczno 2008.

Tabela 1. Ludność Piaseczna w latach 1842–1852

Rok	Mężczyzn	Kobiet	Indeks jednospodstawowy (1842=100%)	Współczynnik feminizacji
1842	500	509	100,00	101,80
1844	507	544	101,89	107,29
1846	516	504	101,09	97,67
1848	538	600	112,78	111,73
1850	550	611	115,06	111,09
1852	610	716	131,41	117,37

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APW Grodzisk, Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygnatura 10.

Zilustrowany w tabeli 1 dynamiczny wzrost liczby mieszkańców Piaseczna w dekadzie 1842–1852 rodzi pytanie o przyczyny tak radykalnego przyspieszenia. Osiągnięcie przez niewielką społeczność tak dużego tempa rozwoju demograficznego jest bowiem niemożliwe tylko w wyniku szybkiego przyrostu naturalnego¹⁶. Jedynym wyjaśnieniem jest więc przyspieszenie procesów migracyjnych. Analiza miejsc pochodzenia nowych mieszkańców w księdze piaseczyńskiej skłania do postawienia tezy, że miasto odgrywało rolę lokalnego centrum migracyjnego. Lokalnego, gdyż przy nazwiskach osób urodzonych poza nim najczęściej widnieją nazwy okolicznych miejscowości, takich jak: Chylice, Chyliczki, Głosków, Jazgarzew, Antoninów, Wągradno Złotokłos, Żabieniec¹⁷.

W niemal całym badanym okresie była to społeczność silnie sfeminizowana. Wydaje się, że obserwujemy tu zjawisko typowe dla ośrodków miejskich ery pre-industrialnej w całej Europie. W większości miast tego okresu występuje przewaga liczebna kobiet. Badania demograficzne osiemnastowiecznych miast angielskich o zbliżonej do Piaseczna wielkości określają wskaźnik feminizacji na średnim poziomie 111¹⁸.

W średniowieczu i okresie nowożytnym społeczność piaseczyńska miała dość homogeniczny i statyczny charakter. Przemiany zapoczątkowane w dobie stanisławowskiej i na początku XIX w. — osiedlanie się Żydów, nasilenie migracji,

¹⁶ Zdaniem badaczy procesów demograficznych w XIX w. ogólny wzrost liczby ludności w wyniku zjawisk ruchu naturalnego mógł w ciągu roku wynosić nie więcej niż 1%; vide I. G i e y s z t o r o w a, *Trudne początki statystyki demograficznej Królestwa Polskiego*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. XIV, 1983, s. 30.

¹⁷ Obszerny opis topograficzny okolic Piaseczna w: E. B a g i e Ń s k a, W. B a g i e Ń s k i, *Drugie szkice z dziejów miasta Piaseczna i okolic*, s. 78–155.

¹⁸ C. K u k ł o, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 52.

zmiany struktury stanowej, przemiana profilu gospodarczego w kierunku ośrodka o charakterze rzemieślniczym — osiągnęły punkt kulminacyjny w okresie, w którym prowadzono analizowaną księgę ewidencji ludności. Struktura mieszkańców miasta miała więc charakter dynamiczny a jej członkowie charakteryzowali się znaczącą mobilnością.

RODZINA I GOSPODARSTWO DOMOWE

Podstawowym zadaniem badawczym demografii historycznej gospodarstw domowych jest ustalenie ich głównych cech strukturalnych. W ostatnich dziesięcioleciach szczególną rolę odgrywają na tym polu osiągnięcia demografów historycznych z Cambridge kierowanych przez Petera Lasletta¹⁹. Zdaniem tego uczonego dominującym w Europie typem gospodarstwa domowego była rodzina nuklearna (kategoria 3), której podstawę stanowi para połączona więzami małżeństwa. Do tego samej kategorii zaliczane są również gospodarstwa składające się z wdowy lub wdowca wraz z potomstwem stanu wolnego.

Najczęściej spotykaną formą rozszerzenia struktury gospodarstwa domowego jest obecność krewnych (kategoria 4). Rozszerzenie polega z reguły na obecności osób starszych niż głowa rodziny, najczęściej jej rodziców lub teściów (rozszerzenie wstępne, 4a). Często występuje również gospodarstwo domowe rozszerzone o osoby młodsze o dwa pokolenia, niż głowa gospodarstwa domowego (np. wnuków; rozszerzenie zstępne, 4b). Znacznie rzadziej spotyka się inne podtypy tego rodzaju: gospodarstwa domowe rozszerzone o krewnych z linii bocznych lub rodzeństwo (4c) oraz łączące rozszerzenie na linie boczne i wstępne (4d).

Szczególnym przypadkiem są złożone gospodarstwa domowe (kategoria 5), to jest co najmniej dwie powiązane więzami krwi rodziny nuklearne tworzące wspólnotę zamieszkania i stołu. Podobnie, jak w wypadku rodzin rozszerzonych, Laslett wyróżnił tu kilka podtypów. Zdecydowanie najczęściej występujące typy tego rodzaju rodziny składają się z komórek drugorzędnych złożonych wstępnie (5a) lub zstępnie (5b).

Kategoria 1 obejmuje osoby samotne tworzące samodzielne gospodarstwa domowe. W kategorii gospodarstw nierodzinnych (2) wyróżnia się ich dwa podstawowe rodzaje: tworzone przez osoby o różnym stopniu pokrewieństwa (2a: rodzeństwo stanu wolnego, 2b: osoby związane innymi więzami pokrewieństwa) oraz osoby niespokrewnione (2c). Specyficznym typem tych gospodarstw domowych są te tworzone w ramach specjalnych instytucji, np. klasztorów, szpitali, przytułków (2d). Tak jak w innych przypadkach, warunkiem uznania za gospodarstwo domowe jest jednoczesne tworzenie wspólnoty miejsca zamieszkania i stołu.

¹⁹ Szczegółowe omówienie typologii Lasletta: *Household and family in past time*, red. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1974, s. 28–32, w historiografii polskiej m.in.: C. Kukoło, *Demografia*, s. 149–156.

Zastosowanie laslettowskiej formy klasyfikowania gospodarstw domowych wymaga dokonania w niej pewnych uproszczeń w celu osiągnięcia większej przejrzystości rezultatów. Dostępne źródła nie zawsze pozwalają na wiarygodną identyfikację typu formy rodzinnej. Dotyczy to zwłaszcza środowisk miejskich, charakteryzujących się bardzo znaczącym zróżnicowaniem form gospodarstw domowych²⁰. W niniejszych badaniach rozstrzygnięcie kwestii powiązań między osobami tworzącymi gospodarstwo domowe jest trudne, zwłaszcza w gospodarstwach typu nierodzinnego (kategoria 2). Z powodu zbyt dużego ryzyka popełnienia błędu, a także niewielkiej liczebności badanej populacji, podjąłem decyzję o pominięciu szczegółowych podkategorii.

Należy również mieć na uwadze cechy źródła ograniczające badania. Zdecydowałem się na przedstawienie wyłącznie klasyfikacji gospodarstw domowych według danych z księgi piaseczyńskiej dla roku 1842. Swoją decyzję mogę motywować po raz kolejny zbyt dużym ryzykiem popełnienia błędu. Charakter źródła nie pozwala w wielu wypadkach na dostrzeżenie ewolucji gospodarstwa domowego na przestrzeni czasu. Dokonywane wykreślenia oraz dopisywanie nowych mieszkańców pozostawiają dużą niepewność co do ich rzeczywistej pozycji w strukturze gospodarstw domowych. Dane z 1852 r. traktować można wyłącznie w sposób wybiórczy poprzez zastosowanie metody studium specyficznych przypadków oraz w kontekście szacowania liczebności gospodarstw domowych.

Zestawienie 1. Wielkość gospodarstw domowych w latach 1842 i 1852
(obliczenia własne)

Rok	1842	1852
Średnia	4,45	5,59
Dominanta	5	6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APW Grodzisk, Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygnatura 10.

Zestawienie 2. Struktura gospodarstw domowych w Piasecznie w 1842 r.
(obliczenia własne według uproszczonej klasyfikacji Lasletta)

Typ gospodarstwa domowego	Liczba	W procentach
1. <u>Samotne</u> , w tym:	21	9,1
1a. <i>Wdowiec/wdowa</i>	15	6,5
1b. <i>Osoby samotne lub o nieznanym statusie cywilnym</i>	6	2,6
2. <u>Gospodarstwa nierodzinne</u>	3	1,3

²⁰ C. K u k l o, *Demografia*, s.150.

Typ gospodarstwa domowego	Liczba	W procentach
3. <u>Rodziny małżeńskie, w tym:</u>	178	77,8
3a. <i>Małżeństwa bezdzietne</i>	37	16,2
3b. <i>Małżeństwa z dziećmi</i>	123	51,9
3c. <i>Wdowiec z dziećmi</i>	3	1,3
3d. <i>Wdowa z dziećmi</i>	15	6,6
4. <u>Rodziny rozszerzone, w tym:</u>	18	7,9
4a. <i>Rozszerzona na wstępnych</i>	15	6,6
4b. <i>Rozszerzona na zstępnych</i>	–	–
4c. <i>Rozszerzona na linie boczne /</i>	3	1,3
4d. <i>Rozszerzone na wstępnych i na linie boczne</i>		
5. <u>Rodziny złożone (co najmniej dwa małżeństwa)</u>	9	3,9
RAZEM	229	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APW Grodzisk, Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygnatura 10.

Jak się należało spodziewać, zestawienie dowodzi dominacji różnych odmian modelu rodziny nuklearnej. Dane te wymagają porównania z rezultatami badań typów gospodarstw domowych i ich liczebności, prowadzonych w innych miejscowościach. Dane dotyczące ziem polskich uzupełniam rezultatami badań zachodnioeuropejskich, prowadzonych przez przedstawicieli szkoły laslettowskiej.

Zestawienie 3. Typy gospodarstw domowych w wybranych miejscowościach (w procentach)

Typ	Praszka–1791	Wieluń–1791	Kraków–1791	Longuenesse–1778	Belgrad–1734
1	4,3	18,4	18,5	1	2
2	–	1,2	5,9	6	2
3	85,1	71,6	67,0	76	67
4	4,3	6,2	7,2	14	15
5	5,6	2,2	1,1	3	14

Źródło: opracowanie własne, Praszka, Wieluń, Kraków 1791 — C. Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim*, (vide przypis 18), s. 78, 80; Longuenesse 1778 — J. L. Flandrin, *Historia rodziny*, Warszawa 1998, s. 291, Belgrad 1734 — *Household and family in past time*, (vide przypis 19), s. 85; dane podane w zaokrągleniu do pełnych liczb.

Zestawienie 4. Przeciętna wielkość gospodarstw domowych
w wybranych miejscowościach Europy

Miejscowość/kraj	Rok/wiek	Średnia liczba osób w gospodarstwie domowym
Loffingen (Niemcy)	1687	5,77
Leśnica	1720	5,4
Belgrad (Serbia)	1734	4,95
Longuenesse (Francja)	1778	5,05
Małopolska	1789	4,7–5,7
Kujawy	1791	5,6
Poznań	XVIII w.	4,3
Wasilków	1910	5,08

Źródło: jak w zestawieniu 3, Małopolska 1789 i Kujawy 1791 — M. M. K o p c z y ń s k i, *Studia nad*, (vide przypis 30), s. 92, Wasilków 1910 — A. Markowski, *Między Wschodem a Zachodem. Rodzin i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 164–166. W tablicy uwzględniłem jedynie gospodarstwa chrześcijańskie. Wszystkie wymienione ośrodki łączy fakt, że reprezentują rzeczywistość preindustrialną. W kontekście hipotezy Lasletta o względnej niewrażliwości struktur rodzinnych na przemiany cywilizacyjne zauważyć należy, że duże różnice miejsca i czasu można traktować jako kwestię drugorzędą a przez to niewpływającą na jakość dokonywanych porównań.

Dzięki umieszczeniu w szerszym kontekście danych dotyczących Piaseczna, można zauważyć ich znaczącą zbieżność z wynikami badań nad innymi ośrodkami. Szczególnie dotyczy to najwyraźniejszej tendencji demograficznej — dominacji gospodarstw typu małżeńskiego. Ponad trzy czwarte gospodarstw domowych zakwalifikować można do kategorii 3. Fakt ten sytuuje Piaseczno w szeregu przywoływanych powyżej niewielkich miast Rzeczypospolitej okresu preindustrialnego, przejawiających zbliżone tendencje. W większości z nich rodziny nuklearne stanowiły nawet 80% całości. W większych miastach, takich jak Kraków, reprezentujących odmienne funkcje społeczno-gospodarcze, odsetek ten znacząco spadał²¹.

Ważną kwestią jest identyfikacja podstawowych tendencji demograficznych, wpływających na strukturę piaseczyńskich gospodarstw domowych w kontekście najważniejszych cech charakterystycznych europejskiego modelu rodziny, zdefiniowanych przez Lasletta. Najbardziej charakterystyczne było zjawisko usamodzielniania się nowo założonych małżeństw. Konsekwencją neolokalności było częste występowanie gospodarstw domowych typu trzeciego, a więc pozbawionych rozszerzenia o teściów i rodziców żony lub męża. Inną cechą charakterystyczną modelu zdefiniowanego przez Lasletta jest typowy dla północno-zachodniej Europy partnerski charakter związków małżeńskich. Na podstawie posiadanego materiału możliwe jest wyłącznie sprawdzenie jednego czynnika wpływającego

²¹ Idem, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim*, s. 81.

na to zjawisko — oszacowanie różnicy wieku pomiędzy małżonkami. W rodzinach piaseczyńskich różnica ta wynosiła około 4,1 roku. W zdecydowanej większości wypadków (około 75%) mężczyzna był starszy. Możliwości porównań tych danych są dość ograniczone. W europejskich ośrodkach badanych przez Lasletta różnica wynosiła ok. 3 lat przy około 70% związków, w których mężczyzna był starszy²². Wydaje się więc, że należy przyjąć hipotezę o partnerskim charakterze zawartych w Piasecznie małżeństw jako potwierdzoną.

Interesujące jest zjawisko dynamicznej zmiany liczebności piaseczyńskich gospodarstw domowych w badanym okresie. Jak już wspomniałem w części poświęconej strukturze ludności, Piaseczno przeżywało w interesującym nas czasie znaczące przemiany demograficzne, których przyczyną był napływ imigrantów z innych ośrodków. Większość z nich stanowili ludzie młodzi niebędący w stanie tuż po przybyciu do miasta założyć własnej rodziny, w związku z czym stawali się oni komornikami lub służącymi w ramach zakorzenionych w mieście gospodarstw domowych.

MOBILNOŚĆ SPOŁECZNA — PRZYPADEK SŁUŻBY

Księga piaseczyńska daje możliwość badania istotnej w warunkach preindustrialnych kategorii służby domowej. Występowanie różnego rodzaju służących uważa się za jedną z charakterystycznych cech europejskiego modelu gospodarstwa domowego. Liczne badania tej sfery funkcjonowania gospodarstw domowych doprowadziły do zdefiniowania typu idealnego europejskiego modelu służby ery preindustrialnej.

Służba składała się w przytłaczającej większości z osób stanu wolnego, głównie z kobiet²³. Miało to szczególne znaczenie w większości miast, powodując liczebną dominację niewiast²⁴. Około dwóch trzecich służących nie przekroczyło 25 lat. Część badaczy podkreśla, że średnia wieku służących była niższa od przeciętnego wieku zawierania małżeństw. Służba była więc elementem opóźniającym wiek zamążpójścia, co tym samym wpływało na zmniejszenie liczby potomstwa i obniżało presję maltuzjańską²⁵. Znaczącą część służących stanowili imigranci z odległych regionów, dla których była to często jedyna możliwość zarobkowania

²² *Household and family in past time*, s. 75.

²³ Vide np. M. K o p c z y ń s k i, *Najstarszy zawód świata. Służba jako grupa zawodowa w Europie*, [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX*, pod redakcją A. Ż a r n o w s k i e j i A. S z w a r c a, Warszawa 2000, s.53–75.

²⁴ Vide np.: C. K u k l o, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim*, s. 178–180.

²⁵ J. H a j n a l, *Two kinds of preindustrial household formation system*, [w:] *Family forms in historic Europe*, red. R. W a l l, J. R o b i n, P. L a s l e t t, Cambridge 1983, s. 93.

poza własnym środowiskiem społecznym²⁶. Służba miała charakter krótkotrwałej. Służący w większości zmieniali gospodarstwo domowe, w którym pracowali, z częstotliwością zdeterminowaną przez charakter wykonywanego zajęcia, np. po zakończeniu prac polowych²⁷.

Co istotne, nie należy traktować stosunków pomiędzy służącym a głową gospodarstwa domowego i członkami rodziny biologicznej przez pryzmat niewłaściwych wyobrażeń, będących pochodną życia w epoce, w której służba jest reliktem. Nie należy więc uważać służby za homogeniczną grupę zawodową, ani domniemywać, że jej obecność w gospodarstwach domowych była efektem wysokiego poziomu zamożności. W dawnych społeczeństwach, nieznanymi rozpowszechnionych później form zarobkowania, służba była zjawiskiem powszechnym, często wręcz koniecznym elementem cyklu życiowego bardzo dużej, a jednocześnie w znacznej mierze homogenicznej pod względem swoich cech części populacji²⁸.

Istotną kwestią sporną wśród badaczy jest określenie granic oddzielających służbę domową od różnego rodzaju pracowników najemnych stanowiących część gospodarstwa domowego. W zróżnicowanej, małomiasteczkowej społeczności piaseczyńskiej jest to szczególnie trudne. W gospodarstwach domowych drobnych rzemieślników natykamy się na czeladników, uczniów, wyrobników i innego rodzaju *quasi* pracowników najemnych. W wielu z nich obecni są także parobkowie, a więc kategoria typowa dla społeczności wiejskich. Określenie „służąca” lub „służący” występuje rzadziej, niż pozostałe.

Cechą łączącą wszystkie te osoby jest wykonywanie zajęć pod nadzorem głowy gospodarstwa domowego. Stąd nie wydają się zasadne próby dzielenia tej kategorii na podtypy lub twierdzenie, jakoby zajęcia wykonywane przez czeladników miały niewielki związek z funkcjonowaniem gospodarstw domowych²⁹. Próby oddzielania przestrzeni rodzinnej od sfery pracy zarobkowej w warunkach dawnych społeczeństw wydają się skazane na porażkę. W niniejszych badaniach w kategorii służby mieszczą się zarówno osoby podejmujące naukę zawodu w warsztatach rzemieślniczych, jak służba domowa. Warunkiem koniecznym do zaliczania do tej kategorii społeczno-zawodowej jest fakt bycia częścią laslettowskiej wspólnoty zamieszkania i stołu³⁰. Podstawowe informacje demograficzno-socjologiczne o piaseczyńskiej służbie prezentuje zestawienie 5.

²⁶ P. Laslett, *Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical generations*, Cambridge 1977, s. 82–83; C. Kukło, *Czy w Polsce przedrozbiorowej służba domowa była etapem w życiu człowieka? [w:] Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX w. Księga jubileuszowa profesor Anny Żarnowskiej*, pod red. M. Niekłasy, Warszawa 2003.

²⁷ J. Hajnal, *op. cit.*, s. 95.

²⁸ P. Laslett, *Family life and illicit love in earlier generations*, s. 28–34.

²⁹ Tak jak robią to między innymi: R. Wall i A. Fauve-Chamoux w: *Histoire de la population française*, red. J. Dupâquier, t. II: *De la Renaissance à 1789*, Paris 1991, s. 354.

³⁰ Z podobnego założenia wychodzi wielu badaczy gospodarstw domowych, np.: C. Kukło,

Zestawienie 5. Służba domowa w Piasecznie
— zestawienie podstawowych informacji demograficznych

Odsetek gospodarstw domowych posiadających służbę w roku 1842	20,6%
Odsetek gospodarstw domowych posiadających służbę w roku 1852	24,1%
Odsetek służby w całości populacji w roku 1842	7,5%
Odsetek służby w całości populacji w roku 1852	9,9%
Współczynnik feminizacji w roku 1842	61,3
Współczynnik feminizacji w roku 1852	60,9
Średni wiek w roku 1842	23,8
Średni wiek w roku 1852	25,2
Odsetek osób pochodzących spoza Piaseczna w roku 1842	60,8%
Odsetek osób pochodzących spoza Piaseczna w roku 1852	74,4%
Odsetek osób stanu wolnego w roku 1842	91,1%
Odsetek osób stanu wolnego w roku 1852	89,8%

Źródło: opracowanie własne na podstawie APW Grodzisk, Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygnatura 10.

W obydwu porównywanych momentach wśród służby zdecydowanie przeważali mężczyźni. Główną przyczyną tego stanu wydaje się struktura lokalnej gospodarki. Bardzo znacząca liczba różnego rodzaju warsztatów rzemieślniczych (szewskich, krawieckich, rymarskich itp.) powodowała, że Piaseczno było atrakcyjnym miejscem dla młodych osób pragnących zdobyć zawód. Natomiast brakowało tam zajęcia dla typowej służby domowej, zdominowanej liczebnie przez kobiety. Stąd musiały one w poszukiwaniu pracy udawać się od razu do większego ośrodka, tj. Warszawy.

Księga piaseczyńska pozwala w wielu wypadkach na śledzenie zmian pozycji społecznej. Jako typowy przykład takiego procesu wspomnieć należy los Mikołaja Kasprzyckiego, pochodzącego z nieodległej od Piaseczna wsi Wągradno, liczącego w 1842 r. osiemnaście lat³¹. Był on wówczas terminatorem szewskim w warsztacie Marcina Jaszковского. Dziesięć lat później jego sytuacja była już całkowicie odmienna — został „maystrem szewskim” i posiadał własny warsztat. W tym samym okresie uformowało się jego gospodarstwo domowe; był żonaty i miał pięcioletnią córkę. Co jednak szczególnie charakterystyczne, terminuje przy nim (najpewniej spokrewniony z nim i pochodzący również z Wągradna) piętnastoletni Antoni Kasprzycki.

Kobieta samotna, s. 66, M. K o p c z y ń s k i, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1999, s. 119. Drugi z autorów wspólnie traktuje czeladź i służbę domową.

³¹ W księdze dom oznaczony numerem 39; APW Grodzisk, Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygn. 10.

Również dla służących w ścisłym tego słowa znaczeniu, ich zajęcie dawało możliwość awansu społecznego. Przykładem był los pochodzącej ze Zduńskiej Woli szesnastoletniej w 1842 r. Pauliny Werter, służącej w domu Karola Schlenkera³². Dziesięć lat później była ona żoną swojego byłego pracodawcy. Co ciekawe, oboje zmienili w tym czasie wyznanie z ewangelickiego na katolickie.

Losy tych osób i rodzin pokazują służbę jako ważny element cyklu życiowego, który nierzadko prowadził do radykalnych zmian sytuacji społecznej danej jednostki. Wskazują również, że Piaseczno traktowane było jako lokalny ośrodek migracji dla okolicznych mniejszych miejscowości, a przybycie do niego dawało szansę na założenie własnego gospodarstwa domowego. Potwierdzeniem tej tendencji jest fakt, że przytłaczającą większość służby stanowiły osoby pochodzące spoza Piaseczna.

W badanym okresie zauważyć można procentowy wzrost udziału służby w społeczności Piaseczna. Prawdopodobnie jest on pochodną dynamicznych zmian demograficznych, zwłaszcza ponad trzydziestoprocentowego wzrostu liczby ludności w ciągu niespełna dziesięciu lat. Jak już wspomniałem, służba była traktowana jako jeden ze sposobów awansu społecznego, szczególnie w okresie młodości. Dla wielu nowych mieszkańców miasta nauka zawodu lub służba domowa były więc formami aktywności służącymi zakorzenieniu się w nowej rzeczywistości. Jednocześnie zmiana była na tyle niewielka, że nie można na jej podstawie wyciągać żadnych wniosków dotyczących głębszych przemian strukturalnych społeczności piaseczyńskiej, takich jak np. zmiany aktywności zawodowej mieszkańców lub charakter lokalnej gospodarki. Dowodem na argument o służbie jako etapie w życiu imigrantów jest fakt, że w ciągu dekady jeszcze bardziej zwiększyła się dominacja przybyszów wśród służących.

W badanym okresie nieco wyraźniejsze zmiany zaszły w rozmieszczeniu służby w poszczególnych gospodarstwach domowych. Dokładniejsza analiza danych pozwala na wyciągnięcie wniosku, że częstsze występowanie gospodarstw domowych posiadających służbę jest pochodną zwiększenia się liczby warsztatów rzemieślniczych skupiających — jak wspomniałem — znaczącą grupę czeladników pobierających naukę zawodu.

Podsumowując rozważania nad piaseczyńską służbą zauważyć należy dwa główne zjawiska wpływające na jej cechy. Pierwsze z nich jest pochodną charakteru badanego ośrodka. Kategoria służby jest odzwierciedleniem jego specyfiki. Obfitość różnego rodzaju warsztatów rzemieślniczych powodowała napływ młodych ludzi z najbliższych okolic, pragnących zmienić swój status społeczny poprzez zdobycie zawodu, a w dalszej perspektywie założenie własnego gospodarstwa domowego. Ponadto znaczna część służby miała charakter typowy dla środowisk wiejskich i jej zajęcia związane były z gospodarowaniem na roli. Mniejsza część pełniła typową służbę domową.

³² W księdze dom oznaczony numerem 66; *ibidem*.

Charakter piaseczyńskiej służby domowej należy oceniać także w kontekście laslettowskiej charakterystyki europejskiego modelu tej grupy ludności. Warto w tym miejscu posłużyć się porównaniem z innymi miastami epoki preindustrialnej. Należy podkreślić, że rozumienie pojęcia służby przez autorów poniższych badań jest zbieżne z przyjętym w niniejszej pracy; za służbę uważamy wszystkie osoby pracujące pod nadzorem głowy gospodarstwa domowego.

Zestawienie 6. Odsetek służby domowej w populacjach wybranych miast Europy

Miasto	Rok	Odsetek w populacji	Współczynnik fem.	Ludność miasta
Olkusz	1791	6,2%	180	449
Praszka	1791	8,3%	60	625
Poznań	1800	20,0%	92	17 268
Longuenesse (Francja)	1778	12,6%	145	333
Sarpilis (Węgry)	1804	5,6%	150	534

Źródło: Olkusz, Praszka — C. K u k l o, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim*, s. 67; Poznań — M. K ę d e l s k i, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992, s. 130; Longuenesse, Sarpilis — P. L a s l e t t, *Family life and illicit love in earlier generations*, s. 32–33.

Zauważyć należy znaczące różnice współczynnika feminizacji. Zdaniem większości badaczy wynikają one z charakteru społeczności danego ośrodka. Maskulinizacji służby w małych miejscowościach sprzyjał ich rolniczy charakter, a w większych, takich jak Poznań, częste występowanie zajęć rzemieślniczych³³.

Wskazywanej przez Lasletta przewagi kobiet wśród służby nie należy więc traktować jako cechy występującej w każdych warunkach społeczno–ekonomicznych. W Piasecznie na strukturę płci służby wpływało częste występowanie zajęć rzemieślniczych, sprzyjające skupieniu się tam grupy czeladników.

W świetle powyższych argumentów można przyjąć, że większość cech piaseczyńskiej służby jest zbieżna z modelem opracowanym przez środowisko demografów z Cambridge. Jednak silne piętno na wiele jej cech odciska struktura badanego ośrodka oraz regionu, w którym się znajdował.

Zgodna z laslettowskim modelem służby jest dominacja osób stanu wolnego i młodzieży poniżej 25 roku życia. Potwierdza to najczęściej spotykaną w badaniach prawidłowość, że służba była domeną osób młodych, w okresie ich życia poprzedzającym założenie własnych gospodarstw domowych. Równie jednoznaczna wydaje się kwestia pochodzenia służących — w większości spoza Piaseczna, tak jak zakłada to Laslett. Świadczy to, że służba była najbardziej mobilną częścią społeczności tego miasta.

³³ C. K u k l o, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim*, s. 69.